

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ОБРАЗИ У ДІТЕЙ РІЗНОГО ВІКУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇЇ ОПАНУВАННЯ

ORCID 0000-0002-2539-3838

У статті розглядаються прояви образи у дітей різного віку – дошкільного, молодшого шкільного, підліткового та старшого шкільного, а також особливості їхнього опанування та подолання. З'ясовані причини та умови, що сприяють перетворенню накопичених образ у стійку характерологічну рису – образливість, що є одним із компонентів комплексу неповноцінності особистості. Це зумовлює розвиток деструктивної активності особистості та перешкоджає формуванню її соціальної зрілості.

Встановлено, що образливість призводить до виникнення неврозів, в основі яких знаходиться конфлікт дитини з оточуючою соціальною дійсністю. Виявлено, що найбільш критичним етапом формування образливості як риси характеру є підлітковий вік. Акумуляція образ у підлітків, переважно, відбувається внаслідок надмірних вимог батьків або дорослих, жорстких заборон і

санкцій, відторгнення або неприйняття підлітка іншими та викликаними цими подіями переживань. Стверджується, що у підлітковому віці образа вже виступає агресивно-емоційною реакцією особистості на реальну або уявну загрозу існування власному «Я».

Зазначено, що опанування та подолання образ виступає складним завданням виховання дитини, що зобов'язані вирішувати дорослі спільно з нею, створюючи умови для її особистісного зростання та набуття соціальної зрілості. Запропоновані шляхи подолання прояву образи та запобігання формуванню образливості, як характерологічної риси особистості.

Ключові слова: акцентуації характеру, дитина, емоції, інфантилізація, образа, образливість, підлітковий вік, риса характеру, юнацький вік.

Постановка проблеми. В останній час ми спостерігаємо підвищений рівень неприйняття, ворожості, агресії у відносинах між людьми та окремими соціальними групами, підставами для яких стають різні негативні емоційні акумуляції. Одним із таких негативних емоційних проявів виявляються накопичені та збережені образи, які зазвичай формують образливість особистості, як ознаку її характеру.

Образ «захоплює» людину внаслідок того, що складність людських взаємовідносин, зумовлена інсталяцією різних емоційних проявів, які відривають її від раціонального усвідомлення. Так, фрустрація викликає образ, якщо виникає нездоланий бар'єр на шляху задоволення актуальної потреби. Радість втрачає значення та викликає образ, коли людина отримує негативний зворотній зв'язок від тих, хто зобов'язаний, на її думку, поділити її з нею. Блокування емоції здивування може призвести людину до образи, коли оточуючі не можуть правильно інтерпретувати її мімічну реакцію та ставлять під сумнів її когнітивні спроможності. Емоція суму, яка пов'язана з розчаруванням, крахом надій, невдачами супроводжується образою на себе або інших. Емоція гніву виявляється концентрованим проявом образи, за зневажання особливо значущого, а емоція провини та сорому супроводжуються образою на самого себе, за те, що зробив або зробив не так. Страх через емоцію суму або сорому викликає образ або на джерело невдоволення, або на себе, що є релевантним показником негараздів і невдач, які супроводжували людину у дитячому віці.

Також образа виступає одним із компонентів негативних станів людини та знаходиться в основі різних форм її деструктивної активності (наприклад, мстивість, яка завжди детермінована образою на іншого або інших, зумовлює її вчинення антисоціальних і навіть злочинних вчинків).

Виникнення та прояв різних емоційних реакцій на певних етапах онтогенезу особистості відрізняється певною амплітудою складності, яка або підвищує, або знижує її спроможності адекватно реагувати на виклики соціального середовища. Значущими компонентами таких реагувань є психологічні ознаки особистості, що формуються в процесі її розвитку й проявляються як її якісні характеристики. Як зазначав З. Фройд: «Ми всі у глибині душі вважаємо, що у нас є підстави бути образливими на долю та природу за збиток, як вроджений, так й нанесений нам у дитинстві; всі ми вимагаємо компенсації за образи, що були нанесені нашому самолюбству у юні роки. Звідси виникає претензія на винятковість, на право – не рахуватися з тими сумнівами та побоюваннями, які зупиняють інших людей» (Фройд, 1989: 7).

Отже, підвищена зацікавленість до того, що таке дитячі образи та як вони оформлюються у характерологічну ознаку особистості – образливість, складають не тільки теоретичний, а й прикладний інтерес психологів, педагогів і вихователів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових поглядів і підходів до проблеми людських образ (З. Агеєва та М. Гриценко (Агеєва, Гриценко, 2009), О. Апуневич (Апуневич, 2001), Л. Берковіц (Берковіц, 2001), Е. Берн (Берн, 1988), К. Ізард (Ізард, 2008), Є. Ільїн (Ільїн, 2008, 2014),

Д. Ольшанський (Ольшанський, 1991), Ю. Орлов (Орлов, 1994), Ф. Перлз (Перлз, 2001), З. Фройд (Фройд, 1989), Е. Фромм (Фромм, 1994), К. Горні (Горні, 2008), R. Enright (Enright, 2014) та ін.) засвідчив, що образа розглядається емоційною та поведінковою реакцією як індивіда, так й членів соціальної групи на нібито несправедливе ставлення з боку тих, з ким вони мають емоційні або соціально значущі зв'язки, що зачіпають відчуття їхньої власної гідності.

Власні наукові розвідки щодо аналізу феномену образи показали, що вона виступає складним, емоційним, динамічним проявом особистості, а різноманіття форм її інсталяцій прямо залежить від функціональних станів індивіда, загального рівня його культури та ступеня соціальної зрілості (Гарькавець, Яковенко, 2014-2018). При цьому найбільш схильними до проявів образ виваються діти та люди похилого віку, що дає підстави стверджувати про образи як емоційні реакції або афективні стани соціально незрілих і вразливих індивідів, які мають високий рівень інфантильності та невротизації.

Слід зазначити, що емоційні реакції, як й активатори конкретних емоцій, змінюються з віком. Наприклад, мати, які віддаляється від дитини не викличе негативної реакції у тримісячної дитини, тоді як 13-місячна дитина відреагує на це афективно негативно, а тринадцятилітній підліток може зрадіти, визнавши, що батьки на весь вечір йдуть з дому (Ізард, 2008). Отже, образи на різних вікових етапах розвитку індивідуума мають свої особливості прояву.

Мета статті – розкрити особливості прояву образи у різні вікові періоди онтогенезу особистості дитини, можливості її опанування та подолання.

Виклад основного матеріалу. У ранньому дитячому віці ми спостерігаємо яскраві інсталяції образ, які є проекцією дитячих Ego-станів. Саме у цьому віці, як зазначають фахівці (Ільїн, 2008), виникають перші емоційні переживання, що можуть бути сприйняті дорослими як образи. Дитяча образа виявляється короткочасовим афективним станом, що викликається фрустрацією дитини, яка не отримує задоволення певної потреби. На думку, зарубіжного дослідника Дж. Блейлера, перші виразні прояви образи спостерігаються у 5-11 місячному віці, але до двох-п'яти років дитина засвоює образу як певний спосіб реакції на невдоволення ставленням або діями інших, на підставі зразків, що виходять від інших дітей або дорослих (Ізард, 2008). У цьому віці діти просто так не ображаються, за їхніми переживаннями образ приховуються зазвичай прагматичні причини, які акумулюються в прагненні досягти задоволення або уникнути неприємностей. Наприклад, це може бути заборона на певні дії (неможна гратися або бешкетувати), приниження або насилля з боку старших, підвищення голосу або наявних різких рухів, що інтерпретуються як загрози тощо.

У дітей дошкільного віку (4-6 років) і молодшого шкільного віку (6-10 років) дефіцит розвитку волі супроводжується виникненням гострих емоційних станів невдоволення (нестриманість, імпульсивність, упертість тощо), що можуть закріпитися на рівні комплексу неповноцінності та подалі стати підставою для формування такої риси характеру особистості, як образливість.

Поряд із цим, якщо у ранньому дитинстві у структуру емоційних процесів дитини, що пов'язані з переживанням образи, були включені вегетативні та моторні реакції, а саме, коли дитина плакала, хаотично рухалася, падала на підлогу, червоніла від гніву, мала намір навіть вдарити, то у молодшому шкільному віці зовнішні вираження емоції образи стають більш стриманими. Як зазначав Ю. Швалб та І. Муханова (Швалб, Муханова, 2005), це пов'язано з тим, що своєчасне засвоєння знань, вмінь та навичок вольової регуляції сприяє формуванню вольових якостей особистості, закріпленню адекватних способів реагування на впливи зовнішнього соціального середовища.

Формування самостійності, витримки та наполегливості починає стримувати або врівноважувати впертість, яку молодші школярі ще не усвідомлюють як негативну рису характеру.

Придушення впертості сприяє зниженню рівня прояву образливості та перешкоджає її закріпленню у якості особистісної риси. Дитина у цьому віці вчиться вибудовувати більш тісні, глибокі та довірливі відносини зі однолітками. Але побудова таких відносин дуже часто ускладнюється мимовільністю почуттів дитини, а складності соціальної адаптації молодшого школяра призводять його до замкнутості та відчуження від оточуючих. Усе це стає причиною серйозних емоційних відхилень, а звичайна образа, з емоційної реакції може перейти у розряд чуттєвих проявів. Такі емоційні розлади, як тривожність, стрес, фобії, агресія тощо можуть сприяти затвердженню образливості у провідну ознаку характеру дитини або її акцентовану рису.

Не подолання емоційних розладів призводить до виникнення неврозів, в основі яких знаходиться конфлікт дитини з оточуючою соціальною дійсністю, невдоволення від існування інших людей, які вже своєю присутністю дратують. Наприклад: «Ці люди мене не цінують, вони мене не бачать, не чують, принижують...». Отже, образливість у молодшому шкільному віці вже може трансформуватися у стійку характерологічну рису особистості та зумовлювати її підвищену конфліктність, девіантність, та стати підставою для асоціалізації у майбутньому.

У підлітковому віці (12-15 років), що виявляється найбільш кризисним етапом онтогенезу особистості, спостерігаються гострі прояви образи з яскраво

вираженими ворожими та агресивними намірами (Апуневіч, 2001). Причини такої активності знаходяться у глибинах пубертатної кризи, що на думку З. Фрейда (Фрейд, 1989) є кризою сексуальності, на думку Е. Еріксона (Еріксон, 1996) – кризою ідентичності, а на думку G. Nissen (Лічко, 2009) – кризою авторитету.

Підлітки, що занадто ображаються, володіють високим рівнем нейротизму, особистісної тривожності, мають завищену самооцінку, випробовують невдоволення потреби в самоствердженні або досягненні успіху, й переважно є особистостями з екстернальним локусом контролю (Лічко, 2009). Саме у підлітковому віці образа та переживання, що з нею пов'язані перетворюються у стійку рису особистості – ображеність, що з часом може цілком її поглинути, стати акцентованою рисою характеру (Леонгард, 1989), та такою, що буде негативно впливати на відношення підлітка з оточуючими. При цьому, якщо вже у молодшому шкільному віці ображеність тільки формується як особистісна риса, та у підлітковому віці кумуляція негативних емоційних проявів стає неминучою.

Високий рівень емоційних реакцій підлітка зумовлений підвищеною збудливістю його нервової системи та обмеженим досвідом вольової поведінки. А. Лічко (Лічко, 2009), який досліджував прояви психопатії у підлітків зазначав, що при певних особливостях темпераменту, особливо при епілептоїдному типі акцентуації характеру, підлітки відрізняються афективною вибуховістю, озлобленістю, акумуляцією образ і замисленням підступної помсти.

Також, серед занадто образливих підлітків зустрічаються індивіди з шизоїдним типом акцентуації характеру (акумулювання образ, пов'язаних з замах на їх автономію), істероїдним типом (вражене самолюбство, страх приниження у присутності свідків) і сенситивним типом (релятивна спрямованість недовірливості та тривоги). На думку А. Лічка, це зумовлено тим, що у представників таких типів акцентуації відмічається високий рівень агресивної мотивації, ворожості, підозри тощо. А найбільш стійкими до образ виявляються підлітки з гіпертимним (швидко відходять та легко пробачають) та конформним (приспосовуються до людей свого соціального середовища, живуть «як усі») типами акцентуації характеру (Лічко, 2009: 68-139).

Слід зазначити, що фундаментом перебудов у підлітковому віці виступає система соціально-психологічних впливів, під які хлопці та дівчата потрапляють у стані кризи. Вплив родини, однолітків, друзів, учителів та інших, призводять до переживань підлітками наявного стресу або породжують у них страхи не відповідати уявлень значущих інших. Такі негаразди можуть бути посилені процесами акселерації, що передбачає фізичне та психічне зростання індивіда або інфантилізації, за який підліток не набуває соціальної зрілості, а

залишається у «дитячому куті». Частина інфантильних підлітків тяжіють до молодших дітей (дитячі комплекси, серед яких суттєве місце посідають дитячі образи), а частина до однолітків, де переважають дитячі реакції опозиції, компенсації або гіперкомпенсації образи.

Дівчачі образи є наслідком невдоволення емоційно значущими відносинами, що пов'язані з диспропорціями у психосексуальному (фігура, лице, пропорції тіла тощо) та інтелектуальному розвитку. У хлопців, переважно, образи стають проєкціями невдоволення собою, власного фізичного розвитку (зріст, сила, відвага тощо) або наявного соціального статусу (груповий статус, авторитет, вплив на інших тощо).

Акумуляція образ у підлітків, переважно відбувається внаслідок надмірних вимог батьків або дорослих, жорстких заборон і санкцій, відторгнення або неприйняття підлітка іншими та викликаними цими подіями переживань. Образливі підлітки, як правило, соціально дезадаптовані, постійно знаходяться у стресовому стані, переймаються емоцією страху, оскільки бояться втратити обличчя в очах оточуючих та перестати відповідати очікуванням релевантного оточення.

Отже, у підлітковому віці образа вже виступає переважно агресивною емоційною реакцією особистості на реальну або уявну загрозу її «Я». Образливість підлітка оформлюється в особистісну рису на підставі впливів соціального середовища, коли загроза для підліткового «Я» має оціночне відношення та забарвлюється в негативні емоції. Стіжка риса особистості підлітка – образливість, інсталюється в умовах коли відбувається перенос емоційних реакцій з одних конструктів на інші, що зачіпають самооцінку його особистості. Але слід зазначити, що підлітки на відміну від молодших школярів, вже усвідомлюють можливість імітації образ, як способу маніпуляції оточуючими (особливо дівчата). Це стає можливим завдяки тому, що дорослі або значущі інші можуть потурати підлітку всякий раз, коли від демонструє образи, а насправді ображений підліток таким чином домагається власних егоїстичних цілей.

У юнаків і дівчат (16-17 років) спостерігається процес мультиплікації образ, що проявляється на рівні різноманітних відносин – родинних, дружніх, шкільних тощо. Якщо на стадії підліткового етапу розвитку особистості не відбулося формування її характерологічної риси – образливості, юнаки та дівчата раннього юнацького віку не «колекціонують» образ, мають вже уявлення про прощення та шляхи примирення з кривдником. Образливі юнаки та дівчата реагують на ситуацію загрози так само як й підлітки, тим самим посилюють деструкцію у соціальній активності та блокують процес формування власної соціальної зрілості.

Таким чином, образи, що виявляються не здоланими на ранніх етапах онтогенезу особистості трансформуються у її характерологічну рису – образливість, що, в свою чергу, може стати акцентованою рисою, яка значно перешкоджає такому індивіду у набутті соціальної зрілості.

Подолання образ є складним але необхідним завданням виховання особистості дитини, що зобов'язані вирішувати дорослі спільно з нею, створюючи умови для її особистісного зростання та набуття соціальної зрілості.

Існує кілька шляхів подолання образ і запобігання формування образливості як риси характеру особистості. Так, К. Горні (Горні, 2008) пропонує долати образи через зняття психологічного захисту, що пов'язані з витисненням базальної тривоги, за якої знаходиться емоція образи – любов, підкорення, влада та реакція відсторонення. Наприклад, дитина, яка виявляється не спроможною на любов, прагне отримати її від інших будь за що, а платнею за це є покірливість та емоційна залежність. Ядром такої залежності є емоція образи, оскільки така дитина боляче чутлива до відторгнення або ігнорування. Прагнення до влади, що пов'язано з володінням, статусом, престижем – це захист від можливих утисків з боку інших, сильних. Це сублімація ворожості та захист від небезпеки відчувати себе неповноцінним. Така дитина (підлітки, юнаки) постійно наполягають на своєму, ніколи не поступаються, проявляють високий рівень ригідності. Обвинувачення виступають засобом залякування інших або нав'язування їм відчуття провини (переважно дівчата), з метою збереження власного положення ображеного, що надає можливість виглядати в очах оточуючих об'єктом підвищеної уваги та поблагливісті.

Е. Берн (Берн, 1988) та його послідовники роблять акцент на досягненні автономії особистості, що є прийняттям відповідальності за власні вчинки та дії, й відмова від непродуктивних типів поведінки. Ефективним алгоритмом подолання образ дослідники вважають: усвідомлення власного відчуття образи та співвіднесення його з конкретною ситуацією; реагування на ситуацію, а не на кривдника; аналіз процесу виникнення образи з самого початку її прояву; аналіз подій та обставин, у яких виникає відчуття образи; відверта розмова з тим, хто викликав емоцію образи; уникнення обвинувачень на адресу кривдника та обговорення з ним ситуації образи.

Ф. Перзл (Перзл, 2001) та прихильники гештальттерапії пропонують використовувати техніку усвідомлення, що передбачає рефлексування емоції образи з метою впоратися з ситуацією, в якій вона виникла. Так, якщо підліток відчуває образу йому можна запропонувати згадати відносини з іншими людьми, які його не ображали та уявити, що таке почуття можливе у ставленні й до кривдника. Якщо ні, то пошук слід вести у бік розширення шляхів комунікативних контактів ображеного. Треба навчити підлітків, юнаків і дівчат

бачити іншу людину, а не власні проєкції у неї, через вираження відчуттів і розширення можливостей для спілкування з нею.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Образа є складним, багатовимірним феноменом, прояви якого залежать від вікових і гендерних показників індивіда, його функціональних станів і характерологічних особливостей особистості. Образа акумулює у собі негативні стани та афективні реакції особистості, й на підставі цього може утворювати її характерологічну рису – образливість. Остання виступає стійким емоційним, динамічним утворенням, що значно ускладнює її адаптацію на всіх наступних етапах життєдіяльності та вибудовування продуктивних відносин із оточуючими.

2. Соціально-психологічні прояви образ у дітей на різних етапах онтогенезу мають загальні та специфічні особливості. У дошкільному віці спостерігається концентрація дитини на власних відчуттях, прагнення викликати у кривдника почуття провини. З цією метою дитина демонструє тривогу, гнів і підвищений рівень агресії. У молодшому шкільному віці гострі емоційні стани невдоволення, що викликані образою, продукують на підставі дефіциту розвитку волі. Тривога, сум, відчай, страх можуть поглинути дитину, що проявляється у прагненні її «забитися у кут». Ображені підлітки, які знаходяться у пубертатній кризі (сексуальна криза, криза ідентичності та криза авторитету), відчують тривогу, гнів, ворожість, відчай, продукують підвищений рівень агресії та можуть помститися образнику. Індивіди у юнацькому віці, які застрягли на «вантажі образ» підліткового віку, у яких образливість стала рисою характеру, демонструють підвищену тривогу, ворожість, відчуження, негативізм, відчай та різні види агресивного поведіння.

3. У дітей підліткового та раннього юнацького віку цілком можливе опанування образ і запобігання формуванню такої риси характеру, як образливість. Це досягається завдяки спільній роботі підлітка та дорослих (батьків і вчителів), що спрямовується на створення сприятливих умов для особистісного зростання та набуття неповнолітнім соціальної зрілості.

4. Перспективи подальших наукових студій ми вбачаємо у з'ясуванні ролі феномену «пробачення» у контексті набуття індивідом соціальної зрілості.

Література

1. Агеева З. А., Гриценко М. С. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости. *Вестник Ивановского государственного университета*. 2009. Вып. 1. С. 19-23.

2. Апуневич О. А. Психологические особенности преодоления обиды и обидчивости в подростковом возрасте: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Череповец, 2001. 210 с.
3. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001. 512 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Прогресс, 1988. 224 с.
5. Гарькавец С. А., Яковенко С. И. Гендерные особенности инсталляции обиды. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 59. С. 59-64.
6. Гарькавец С. О., Яковенко С. І. Дослідження феномену прощення: психологічні підходи та емпіричні дані. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2018. Вип. 64. С. 13-19.
7. Гарькавец С. О., Яковенко С. І. Методики дослідження образи: науково-методичний посібник з «Психодіагностики». Северодонецьк: Вид-во «Петіт», 2017. 68 с.
8. Гарькавец С. А., Яковенко С. И. Обида и ее инсталляция в контексте российско-украинских отношений. [*Электронный журнал*]. *Фундаментальные исследования в практиках ведущих научных школ*. 2014. № 4. Режим доступа : <http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2014/4/47.pdf>
9. Гарькавец С. А., Яковенко С. И. Особенности возникновения и проявления обиды на разных этапах онтогенеза личности. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015 №3 (38), Т. 2. С. 105-116.
10. Изард К. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2008. 464 с.
11. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2008. 512 с.
12. Ильин Е. П. Психология зависти, враждебности, тщеславия. СПб.: Питер, 2014. 208 с.
13. Леонгард К. Акцентуированные личности: [пер. с нем. В. М. Лещинская]. К.: Вища школа, 1981. 392 с.
14. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. СПб.: Речь, 2009. 256 с.
15. Ольшанский Д. В. Обида // *Диалог*. 1991. № 7. С. 11-13.
16. Орлов Ю. М. Кто выбирает обиду? *Семья и школа*. 1994. № 6. С. 12-13.
17. Перлз Ф. Практика гештальттерапии: [пер. М. П. Папушна]. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001. С. 12-163.

18. Фрейд З. Психология бессознательного. М.: «Просвещение», 1989. 448 с.
19. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: Республика, 1994. 447 с.
20. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. [пер. с англ. А. М. Боковиков]. М.: Академический Проект, 2008. 208 с.
21. Швалб Ю. М., Муханова И. Ф. Возрастная психология: [учеб. пособие для студентов вузов и практических психологов]. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 304 с.
22. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: Университетская книга, 1996. 592 с.
23. Enright R. D. Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian. *Thomistic Analysis With Counseling Implications*. 2014. Vol. 59. P. 249-256.

References

1. Aheeva Z. A., Hrytsenko M. S. Sotsyalno-psykholohycheskaia pryroda y fenomenolohyia obydychvosty. *Vestnyk Yvanovskoho hosudarstvennoho unyversyteta*. 2009. Vyp. 1. S. 19-23.
2. Apunevych O. A. Psykholohycheskye osobennosty preodolenyia obydy y obydychvosty v podrostkovom vozraste: dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.07. Cherepovets, 2001. 210 s.
3. Berkovis L. Ahressyia. Prychyny, posledstvyia y kontrol. SPb.: EVROZNAK, 2001. 512 s.
4. Bern E. Yhry v kotorye ihraiut liudy. Liudy, kotorye yhraut v yhry. M.: Prohress, 1988. 224 s.
5. Harkavets S. A., Yakovenko S. Y. Hendernye osobennosty ynstalliiatsyy obydy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho unyversytetu im. V. N. Karazina. Seriiia «Psykhologhiiia»*. 2016. Vyp. 59. S. 59-64.
6. Harkavets S. O., Yakovenko S. I. Doslidzhennia fenomenu proshchennia: psykolohichni pidkhody ta empirychni dani. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho unyversytetu im. V. N. Karazina. Seriiia «Psykhologhiiia»*. 2018. Vyp. 64. S. 13-19.
7. Harkavets S. O., Yakovenko S. I. Metodyky doslidzhennia obrazy: naukovo-metodychnyi posibnyk z «Psykhodiahnostyky». Sievierodonetsk: Vyd-vo «Petit», 2017. 68 s.
8. Harkavets S. A., Yakovenko S. Y. Obyda y ee ynstalliiatsyia v kontekste rossiysko-ukraynyskykh otnoshenyi. [*Elektronnyi zhurnal*]. *Fundamentalnye yssledovanyia v praktykakh vedushchykh nauchnykh shkol*. 2014. № 4. Rezhym dostupa: <http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2014/4/47.pdf>

9. Harkavets S. A., Yakovenko S. Y. Osobennosti voznyknovenyia y proiavlennyia obydy na raznykh ytapakh ontogeneza lychnosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2015. № 3 (38), T. 2. S. 105-116.
10. Yzard K. Psykholohyia ymotsyi. SPb.: Pyter, 2008. 464 s.
11. Ylyn E. P. Motyvatsyia y motyvny. SPb.: Pyter, 2008. 512 s.
12. Ylyn E. P. Psykholohyia zavysty, vrazhdebnyty, tshcheslavyia. SPb.: Pyter, 2014. 208 s.
13. Leonhard K. Aktsentyrovannne lychnosti: [per. s nem. V. M. Leshchynskaia]. Kyev: Vyshcha shkola, 1981. 392 s.
14. Lychko A. E. Psykhopaty y aktsentuatsyy kharaktera u podrostkov. SPb.: Rech, 2009. 256 s.
15. Olshanskyi D. V. Obyda // *Dyaloh*. 1991. № 7. S. 11-13.
16. Orlov Yu. M. Kto vybraet obydu? *Semia y shkola*. 1994. № 6. S. 12-13.
17. Perlz F. Praktyka heshtaltterapy: [per. M. P. Papushna]. M.: Ynstytut obshchehumanytarnykh yssledovanyi, 2001. S. 12-163.
18. Freid S. Psykholohyia bessoznatelnoho. M.: «Prosveshchenye», 1989. 448 c.
19. Fromm E. Anatomyia chelovecheskoi destruktivnyty. M.: Respublyka, 1994. 447 s.
20. Khorny K. Nevrotycheskaia lychnost nasheho vremeny. [per. s anhl. A. M. Bokovykov]. M.: Akademycheskyi Proekt, 2008. 208 s.
21. Shvalb Yu. M., Mukhanova Y. F. Vozrastnaia psykholohyia: [ucheb. posobyie dlia studentov vuzov y praktycheskykh psykholohov]. Donetsk: Nord-Press, 2005. 304 s.
22. Erykson E. Detstvo y obshchestvo. SPb.: Unyversytetskaia knyha, 1996. 592 s.
23. Enright R. D. Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian. *Thomistic Analysis With Counseling Implications*. 2014. Vol. 59. P. 249-256.

Harkavets S.O.

Characteristics of the manifestation of insults in children of different ages and the possibility of mastering it

The article examines the manifestations of resentment in children of different ages – preschool, primary school, adolescent and high school, as well as the peculiarities of their mastery and overcoming. The reasons and conditions contributing to the transformation of accumulated images into a stable character trait

– offensiveness, which is one of the components of the complex of personal inferiority, are clarified. This leads to the development of destructive personality activity and prevents the formation of its social maturity.

It has been established that offensiveness leads to the emergence of neuroses, which are based on the child's conflict with the surrounding social reality. It was found that adolescence is the most critical stage in the formation of offensiveness as a character trait. Accumulation of images in teenagers mainly occurs as a result, of excessive demands of parents or adults, strict prohibitions and sanctions, rejection or rejection of the teenager by others and experiences caused by these events. It's claimed that in adolescence, the offense already acts as an aggressive-emotional reaction of the individual to a real or imagined threat to the existence of his own «Ego».

It's noted that mastering and overcoming images is a difficult task of raising a child, which adults must solve together with her, creating conditions for her personal growth and acquisition of social maturity. Proposed ways to overcome the manifestation of resentment and prevent the formation of offensiveness as a characteristic personality trait.

Key words: *character accentuations, child, emotions, infantilization, insult, offensiveness, adolescence, character trait, youth.*

Гарькавець Сергій Олексійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.